

LA CONSOLIDACIÓ D'UN PAISATGE URBÀ I EL TURISME A TARRAGONA

JOSE IGNACIO MURO MORALES

Departament de Geografia

Universitat Rovira i Virgili

joseignacio.muro@urv.cat

RESUM: Aquest treball té com a objectiu mostrar la consolidació de la ciutat del litoral a Tarragona. En les últimes dècades, l'activitat turística al litoral mediterrani ha generat canvis en la disposició urbana. A la província de Tarragona, la consolidació de les destinacions turístiques litorals i els canvis en la producció del sòl han motivat el desenvolupament d'un nou pol d'atracció que polaritza les dinàmiques urbanes i demogràfiques preexistents. Aquest treball mostra el significat territorial d'aquestes transformacions, que han donat lloc a una àrea urbana complexa, d'uns trets metropolitans amb més d'una ciutat principal, i sustentada en una combinació de fortes densitats demogràfiques, funcions i connexions, i uns processos de suburbanització. A la primera part analitzem els contrastos territorials d'aquesta àrea urbana en el context provincial. A la segona definim les característiques de l'espai construït a partir de la implantació de les indústries petroquímiques i turístiques. I a l'última, analitzem les formes d'ocupació del sòl de la ciutat del litoral. L'anàlisi de l'ocupació del sòl urbà ens mostra una consolidació de la suburbanització i de la producció de sòl residencial de baixa densitat.

PARAULES CLAU: suburbanització; turisme litoral; forma urbana; ocupació del sòl; baixa densitat.

ABSTRACT: This work aims to show the consolidation of the coastal city in the province of Tarragona. In recent decades, tourism on the Mediterranean coast has given rise to changes in its urban distribution. In the province of Tarragona, the consolidation of coastal tourist destinations and changes in land use have led to the development of a new focus of attraction that polarizes pre-existing urban and demographic dynamics. This paper shows the territorial significance of these transformations, which have given rise to a complex urban area with the metropolitan characteristics of more than one main city, supported by a combination of heightened demographic densities, functions and connections, and suburbanization processes. The first part analyzes the territorial contrasts of this urban area in the provincial context. In the second section, we define the characteristics of the space built since the establishment of the petrochemical and tourist industries. Finally, we analyze the land uses of the coastal city. The analysis of the use of urban land points to the consolidation of suburbanization and the production of low-density residential land.

KEYWORDS: suburbanization; coastal tourism; urban form; land use; low density

1. Introducció¹

L'activitat turística es pot considerar una gran indústria que, com d'altres, comporta importants impactes territorials. Estimacions recents li atorguen una quota d'un 9% del producte interior brut mundial, amb uns 250 milions de llocs de treball. També pot generar efectes negatius derivats, com l'encariment de preus, diversos problemes i disfuncions en el mercat immobiliari i la concentració inversora en determinades àrees. El consum dels espais turístics canvia, i cada vegada més es reclama un contacte més gran amb els locals i els residents, que es converteixen en una peça clau del fet turístic. Tot i que no exclusivament, una part important d'aquestes experiències es desenvolupen a les àrees urbanes i, quan és així, tenen incidència en el teixit urbà.

Un bon exemple d'aquestes transformacions i de les dimensions de les pressions urbanes generades per l'activitat turística es dona a la ciutat de Barcelona, amb xifres de creixement notables. L'any 1990, 1,7 milions de turistes hi van passar 3,8 milions de nits. Un quart de segle més tard, les xifres eren de 8 milions de turistes i 17 milions de nits. Això ha passat en una ciutat amb 1,6 milions d'habitants, on les afectacions més clares del turisme es produeixen al nucli central. Per a molts, Barcelona ha passat de ser una ciutat amb turisme a una ciutat turística, en mans d'operadors com Airbnb, que ofereixen l'equivalent a la meitat dels llits disponibles de tots els allotjaments tradicionals (Benach, 2016).

Els estudiosos del turisme s'ocupen cada vegada més de la quotidianitat i de la construcció social dels llocs turístics. L'autenticitat del lloc, les experiències escenificades, les formes collaboratives, la integració dels turistes a la vida quotidiana i la seva implicació en cultures i llocs són alguns dels eixos analitzats en àmbits disciplinaris diversos. Una part d'aquestes reflexions consideren els llocs turístics com el resultat d'un procés històric de producció social en què els espais urbans poden ser viscuts de forma diferenciada i tenir diversos significats. Altres aporta-

¹ Aquest treball ha estat realitzat en el marc del projecte de recerca *El paisaje como valor colectivo. Análisis de su significado, usos y percepción social* (CSO2017-82411-P), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat i els programes AEI/FEDER de la Unió Europea.

cions consideren l'atracció i la generació d'un paisatge construït a partir d'un element vertebrador com el turisme (Russo, 2016).

Què succeeix quan aquesta atracció es dona en espais altament especialitzats en l'activitat turística? Poden generar pols d'atracció i formes urbanes consolidades (Anton, 1998). Sabem que les ciutats compactes proporcionen uns índexs més elevats de complexitat i, generalment, una distribució adequada dels usos del sòl i de les funcions urbanes. És aquesta diversitat el que afavoreix una cohesió i una competitivitat territorial més grans. La seva gestió és més eficient, amb un estalvi de recursos (Bustos, 2015a i 2015b). Però també sabem que el espais turístics han vertebrat extenses àrees al voltant de les ciutats mediterrànies i les han convertit en paisatges freqüentment desconnectats (Busquets *et al.*, 2003; Quero, 2003; González *et alii*, 2016). Determinats elements, com els apartaments, els hotels, les marines, els càmpings o els camps de golf, han estat definidors de moltes destinacions turístiques i, amb freqüència, de forma deslligada de les condicions del litoral i dels fronts urbans tradicionals (Barba, 1991 i 1992; Barba i Pié, 1996; Pié i Rosa, 2013).

Per comprendre com s'ha consolidat la ciutat del litoral a Tarragona aquest treball analitzarà la concentració de la població i del sòl urbanitzat en un procés que ha donat lloc a un paisatge urbà de formes complexes i en molts sentits metropolitanes. Una organització urbana costanera amb una combinació d'usos, sistemes i activitats relligades per les infraestructures. Tot i que no és l'únic element conformador, sens dubte el turisme del litoral ha estat un agent clau en aquest procés d'urbanització (Anton, 1990; 1992 i 1997). Aquestes destinacions turístiques s'han consolidat com a ciutats i han incorporat funcions, serveis i activitats urbanes, i han comportat un desplaçament de la centralitat funcional cap als municipis costaners (Rovira, 2008a; 2008b i 2013; Rovira i Anton, 2014).

2. La urbanització i els contrastos territorials a Tarragona

Unes quotes elevades de densitat demogràfica i d'activitat econòmica tenen com a suport espais artificials i urbanitzats amb un conjunt de sistemes generals, formes, funcions i activitats. La forma que adopta la urbanització constitueix un dels indicadors necessaris per comprendre un territori. Així, la disposició geogràfica de la urbanització és el fruit d'un desenvolupament històric i de processos generals i locals. Els paisatges urbans produïts a Tarragona tenen molt a veure amb les connectivitats generals i locals. En aquest apartat ens centrarem en l'especificitat d'aquest procés i en les inèrcies territorials desenvolupades.

Per comprendre les especificitats de la consolidació de l'àrea urbana a Tarragona començarem per fer una descripció de l'escala geogràfica més propera (Gutiérrez *et alii*, 2017, p. 20-28 i 33-36). El territori provincial de Tarragona té una extensió de 6.302 quilòmetres quadrats (20% de Catalunya) i una població de 800.000 habitants (un 10% de la població catalana). Un territori administrativament fragmentat, amb 184 municipis (un 19,3% dels municipis de Catalunya).

El creixement demogràfic de les últimes dècades i la intensa creació de llars ens donen una primera aproximació sobre l'escala dels canvis urbanístics a la província. Les dades de la dinàmica de la població provincial ens mostren que a mitjans del segle XIX estava per sobre dels 300.000 habitants. Posteriorment es produí una certa estabilitat de la població censal, fins a la postguerra i, en menor mesura, fins als inicis dels anys seixanta. Durant les dues dècades següents ens trobem amb un notable creixement demogràfic (Roquer, 1987), sobretot localitzat a les principals ciutats i, de manera especial, a l'àmbit central del Camp de Tarragona (vegeu figura 1).

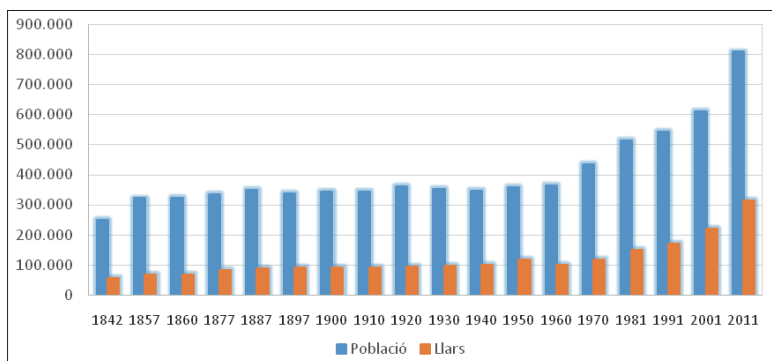

Figura 1. Població i llars de la província de Tarragona (1840-2011).
Font: Elaboració pròpia a partir dels censos de població de l'Institut Nacional d'Estadística.

Fins llavors, l'increment poblacional ha estat associat a una immigració de la resta de l'Estat, motivada pel desenvolupament econòmic derivat de la implantació de les indústries petroquímiques, l'inici de l'activitat de la refineria de petroli, l'expansió del sector turístic i la creació de nous serveis i equipaments de nivell superior. Un procés que va fer necessària una gran transformació del sòl, que passà d'agrícola i rural a urbà, industrial i turístic, especialment a l'espai configurat pels corredors Tarragona-Reus i Tarragona-Valls, i els municipis turístics de Cambrils, Salou i Vila-seca. Com és sabut, en la dècada 1997-2007, en un context de fort creixement econòmic, es produeix un important augment de població, aquesta vegada associat a l'arribada de persones d'origen estranger. Com posa de manifest la figura 1, entre 1960 i 1980 s'incorporen a la demarcació 150.000 persones, i entre 1991 i 2011, 250.000.

D'altra banda, el nombre de llars mostra unes característiques de creixement pròpies i amb un desenvolupament ascendent més sostingut que les xifres de població. Al final de la Guerra Civil, el nombre de llars era de gairebé 100.000. En el període que arriba fins al cens de 1981 es creen 50.000 llars més. Finalment, en el període intercensal de 1991 a 2011, pràcticament es duplica el volum d'habitatges preexistent, amb 140.000 noves llars, que gairebé es dupliquen en vint anys, fins a arribar a les 313.300 unitats.

Els més de 800.000 habitants de Tarragona es disposen de forma irregular i amb notables contrastos. Així, els municipis que superen els 100.000 habitants, com Tarragona capital i Reus, concentren un 30% del conjunt provincial. Si considerem els nuclis amb més de 10.000 habitants, un 8% dels municipis sumen un 66% de la població (vegeu taula 1).

Grandària del municipis	Nombre dels municipis	%	Habitants	%
Més de 100.000 hab.	2	1,09	237.161	29,61
10.000-100.000 hab.	13	7,07	288.979	36,08
5.000-10.000 hab.	15	8,15	98.466	12,30
1.000-5.000 hab.	57	30,98	135.943	16,97
Menys de 1.000 hab.	97	52,71	40.298	5,04
TOTALS	184	100	800.847	100

Taula 1. Municipis i habitants de la província de Tarragona segons la seva grandària (2014). Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'IDESCAT.
Padró municipal d'habitants, 2014.

Per contra, gairebé un centenar de municipis de la província no arriben al miler d'habitants i representen un 5% de la població. Entre els condicionants del desigual poblament es pot assenyalar que més d'un 50% de la superfície d'aquest territori presenta uns desnivells superiors al 20%. Els municipis per sota de la corba de nivell de 200 metres concentren un 84% dels habitants en un 45% de la superfície provincial (vegeu taula 2).

Una altra manera de valorar la forma urbana d'aquest territori passa per conèixer la densitat de la població dels assentaments tarragonins. En el seu conjunt és de 127 hab./km², una xifra clarament per sota de la catalana (234 hab./km²). En canvi, els 7 municipis més poblats sumen més de 330.000 habitants, que representen un 42% de la població provincial i amb una densitat superior als 1.000 hab./km² (vegeu taula 3). Alguns d'aquests municipis ja formen una àrea urbana consolidada.

Altitud del municipi (m)	Superfície (km)	%	Població	%	Municipis	%
0-100	1.984,16	31,41	494.303	61,72	46	25,00
100-200	887,00	14,11	183.415	22,90	36	19,57
200-300	637,66	10,11	62.856	7,85	30	16,30
300-400	1.432,40	22,71	37.520	4,69	33	17,93
400-500	520,45	8,25	12.944	1,62	13	7,07
més de 500	845,89	13,41	9.809	1,22	26	14,13
TOTALS	6.307,56	100	800.847	100	184	100

Taula 2. Població municipal segons l'altitud. Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'IDESCAT. Padró municipal d'habitants, 2014.

DENSITAT	Nombre de municipis	%	Habitants	%
Més de 1.000 hab/km ²	7	3,81	337.439	42,14
Entre 500-1.000 hab/km ²	9	4,89	97.419	12,16
Entre 250-500 hab/km ²	9	4,89	65.485	8,18
Entre 100-250 hab/km ²	32	17,39	171.995	21,47
Menys de 100 hab/km ²	127	69,02	128.509	16,05
TOTALS	184	100	800.847	100

Taula 3. Els municipis segons la seva densitat demogràfica. Font: Elaboració pròpia a partir de dades de l'IDESCAT. Padró municipal d'habitants, 2014.

Aquest sistema d'assentaments ha mostrat canvis en la disposició de la població. Entre els anys 1990 i 2014 es produeix una profunda transformació, amb un creixement demogràfic, i una intensa expansió de la taca urbana sota formes extensives i disperses que ha tingut com a resultat evident un increment del sòl urbanitzat i canvis en el paisatge urbà. Des de la dècada de 1990 resulta evident la concentració de població i de sòl urbanitzat al litoral tarragoní —Baix Camp, Tarragonès i Baix Penedès (Gutiérrez *et al.*, 2017, p. 20-28 i 33-36). Als inicis d'aquesta dècada la taca urbana encara no està del tot relligada, però ja ens mostra una entitat conurbada corresponent a les ciutats de Reus i Tarragona.

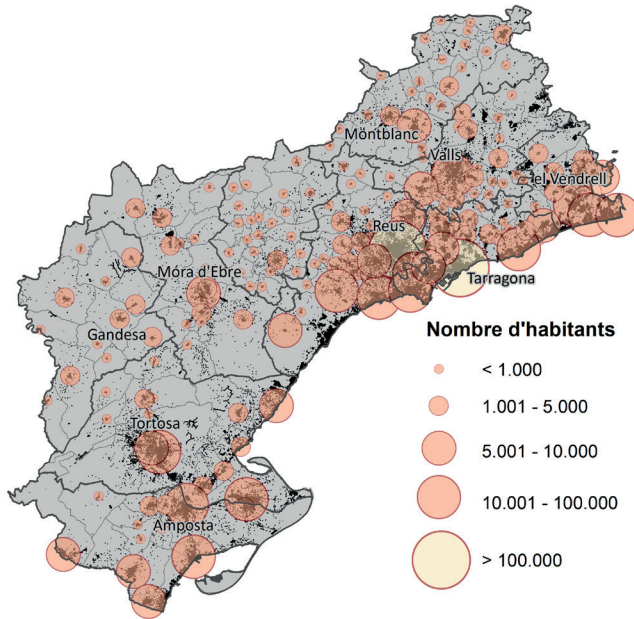

Figura 2. Població municipal i extensió del continu urbà a la província de Tarragona.
Font: Elaboració d'Antoni Domènech a partir de les bases cartogràfiques de l'ICGC i el *Mapa de cobertes del sòl de Catalunya 2009*. Dades de població extretes de l'IDESCAT. Padró municipal d'habitants, 2014.

L'any 2014, com mostra la figura 2, les tendències apuntades es reforcen sota una implantació territorial de caràcter dual. Per una banda, el continu urbà al litoral s'estén cap a l'interior, el nord i l'est. Representa una organització urbana costanera de grans proporcions, amb una combinació d'usos, sistemes i activitats relligades per les infraestructures. Per l'altra, es constata una tendència cap a la dispersió urbana, marcada ja a les perifèries dels principals nuclis de població i a les illes urbanes desconnectades del continu litoral i de la conurbació central.

La conurbació de Reus i Tarragona, amb més de 200.000 habitants, supera els 2.000 hab./km² de densitat. Bona part de les ciutats entre els 10.000 i els 50.000 habitants (el Vendrell, Tortosa, Cambrils, Salou, Valls, Calafell, Vila-seca, Amposta, Torredembarra, Sant Carles de la Ràpita, Mont-roig del Camp, Cunit i Deltebre) formen part del continu urbà litoral que es dibuixa entre la Costa Daurada i el Baix Penedès. A les últimes

dècades, el principal fet urbanitzador ha estat la consolidació d'una ciutat del litoral, que ha desplaçat el triangle Tarragona-Reus-Valls.

Aquesta ciutat del litoral s'ha vist impulsada pel sector turístic. Un tercer node s'ha afegit a la trama urbana i està localitzat sobre l'espai de la Costa Daurada central (Cambrils, Salou, Vila-seca), aporta prop de 100.000 habitants al sistema urbà i actua com un important pol econòmic. Com ha passat a la resta del país i segons el Ministeri de Foment (2017) les àrees urbanes que més van guanyar en població entre l'any 2001 i el 2016 van ser les que comptaven amb un important component turístic.

La població localitzada al litoral del Camp de Tarragona l'any 1960 constituïa un terç del conjunt de l'àrea; ja a principis del segle XXI supera de forma ampla el 50%. Sobre aquesta dinàmica, Francesc González i Josep Oliveras (2003) assenyalaven que l'any 1991 encara era majoritari el volum de la població dels municipis no limítrofes amb la línia de costa. Deu anys després la situació ja era diferent. Entre els anys 1991 i 2005 els municipis litorals del Camp de Tarragona concentraren gairebé un 70% de l'augment poblacional del conjunt provincial (Montejano, 2010). Aquest increment de la població i la urbanització ha afectat també els municipis d'una segona línia cap a l'interior.

La progressiva litoralització de la població ha polaritzat i desequilibrat el conjunt provincial. Les ciutats de la costa (principalment el Vendrell, Salou, Cambrils, Vila-seca, Calafell, Torredembarra i Cunit) augmenten la seva població de forma important i expandeixen el procés d'urbanització més enllà del sistema central a l'entorn de Reus i Tarragona. El resultat és la formació d'una línia de creixement urbà i de concentració de població que ressegueix el litoral, de Cunit a Cambrils, que produeix connexions urbanes o conurbacions entre municipis i compta amb un nombre important d'habitants, en ocasions per sobre dels 20.000.

3. Un paisatge urbà amb unes indústries petroquímiques... i una indústria turística

L'etapa de formació dels nuclis turístics i dels complexos industrials a Tarragona coincideix amb una època en què l'ordenació territorial és poc operativa, però que tindrà notables afectacions per al paisatge urbà del Camp de Tarragona (Anton i Blay, 2003). Amb les notables excepcions dels primers intents de planificació supramunicipal, com l'esquema director del Pla comarcal Tarragona-Reus-Valls de la Diputació de Tarragona (1968). Aquest pla incloïa unes previsions massa optimistes, però va servir de guia per definir plans generals i traçats viaris. Més tard, l'any 1979, 21 municipis van crear la Comissió de Municipis del Camp per tal de coordinar les polítiques urbanístiques. Les seves propostes d'ordenació no van ser portades a la pràctica (Anton i Blay, 2003; Oliveras, 2012a).

Com és conegut, les indústries petroquímiques es van construir en estreta relació amb les infraestructures portuàries a partir dels anys seixanta fins a generar, com s'ha publicat, un dels polígons petroquímics més importants del sud d'Europa. Aquestes instal·lacions tenen un gran impacte a causa de les necessitats de sòl de la seva activitat, i han generat una immediata transformació dels usos i una enorme influència sobre l'activitat portuària i les infraestructures (Roquer, 1987; Muro, 1995; Roquer, 1999; Amo, 2003). Una indústria que proporciona milers de llocs de treball, directes, indirectes i induïts, en sectors com el manteniment, el muntatge i el transport de mercaderies. De forma gairebé simultània i en estreta relació amb aquesta important inversió, es va produir una fixació i localització de la població en barris obrers desenvolupats en paral·lel als complexos industrials que van donar lloc a nuclis residencials, compactes en si mateixos, d'empreses, d'iniciativa pública i privada, perifèrics i aïllats dels espais urbans ja consolidats (Pujadas i Bardají, 1987; Llop, 2002).

Per altra banda, la disponibilitat de sòl al litoral i la millora de l'accessibilitat també van permetre la consolidació de les destinacions turístiques costaneres (vegeu figures 3.1 i 3.2). En una primera fase l'oferta turística d'aquesta àrea va tenir com a protagonistes les segones residències, els apartaments i els càmpings (Anton, 1997). En una segona fase, la inversió estrangera va generar complexos hotelers. Aquest sector econòmic

mic dinamitza altres sectors, com la construcció, els serveis, la producció agrària, el sector portuari i l'aeroportuari. El continu urbà i turístic de Salou-Cambrils-la Pineda ha generat l'any 2017 gairebé 12 milions de pernoctacions. En aquesta àrea també s'ha originat una especialització productiva. Per exemple, Salou és la destinació amb més habitatges d'ús turístic en apartaments i segones residències, i al litoral de Mont-roig del Camp es localitza una àrea especialitzada en càmpings.

Figures 3.1. i 3.2. Les primeres construccions sobre les alineacions de la urbanització de Miami Platja en els seus inicis, 1969.

Font: Arxiu Municipal de Mont-roig del Camp.

L'expansió urbanitzadora ha passat per diferents etapes a les comarques de Tarragona, i ha encadenat diverses fases de ràpid creixement en períodes de temps molt curts. El turisme del litoral ha estat un agent clau en aquest procés; de fet, com assenyalen Anton (1998) i González i Oliveras (2003), aquestes destinacions turístiques han acabat consolidant-se

com a ciutats turístiques madures i complexes, i han incorporat diversitat de funcions, serveis i activitats.

Aquesta implantació turística ha donat lloc a una elevada producció residencial d'habitatges secundaris. Als anys seixanta el turisme al litoral tarragoní era incipient i l'habitatge secundari representava una part petita del conjunt. A partir de la dècada de 1970, amb l'ascens ràpid del turisme de sol i platja, produirà importants canvis territorials (Sánchez, 1983-1984). En determinades zones de la ciutat del litoral tarragonina, amb la implantació residencial turística, el conjunt d'habitatges secundaris comença a superar els familiars (Anton, 1990). Els contrastos entre municipis, però, són destacables. Així, a Vila-seca i Salou, l'habitatge secundari arribava al 80%, però ben a prop, a Tarragona, amb prou feines representava el 6%. A la dècada de 1990, les xifres de l'espai residencial turístic al litoral de la Costa Daurada ja eren elevades. Per exemple, Salou amb el 80% i Cambrils i Vila-seca amb el 70%, assenyalen una acumulació d'habitatges secundaris. Amb posterioritat, s'ha produït una tendència a l'augment dels habitatges principals i s'han consolidat els secundaris dins de la trama urbana d'aquests municipis.

La construcció lligada al turisme i a les urbanitzacions de caire residencial aconseguiren augmentar l'ocupació del sòl sota unes formes específiques. Es generaren urbanitzacions disperses, articulades a partir dels principals corredors d'infraestructures, i algunes tingueren importants carències dotacionals. Com s'ha assenyalat, aquesta especialització funcional de l'espai construït ha tendit cap a formes de ciutat consolidada.

4. Les formes d'ocupació del sòl a la ciutat del litoral

La urbanització turística dona lloc a una forma urbana característica a les comarques centrals de Tarragona (Solà-Morales, 1981 i 1993; Parcerisa, 2012). Aquesta ciutat del litoral es disposa al territori d'una forma dual i abasta més enllà de la línia marítima. Així, es presenta amb una ocupació intensiva en determinats centres urbans, però també amb una creixent proliferació de formes més extensives de menys densitat (Zaguirre, 2015). Aquesta suburbanització està acompanyada d'un alentiment del creixement demogràfic dels nuclis centrals. Les infraestructures i la descentralització de la produc-

ció, la distribució i el consum en aquesta àrea territorial han originat una dispersió urbana que ha tingut conseqüències per a la mobilitat.

Les dinàmiques d'aquest territori s'expliquen a partir de lògiques urbanes i locals, així com pel seu rol a escala interregional. Les xarxes infraestructurals i els sistemes generals amb els fluxos generats, les interrelacions i els creixements de cada nucli urbà han organitzat una aglomeració física i humana complexa que no respon ni a les formes metropolitanes clàssiques ni a les estructures conurbades (Oliveras, 1989; Oliveras, 2012a i 2012b; Oliveras, 2015; Casadevall, 2012; Zaguirre, 2013). Amb tot, cal remarcar que malgrat la consolidació d'aquesta complexitat formal, manca un ens aglutinador que prengui decisions (Oliveras, 2012a).

L'arquitecte Jorge Alberto Montejano (2010) ha quantificat les transformacions produïdes a l'espai construït a la part central de les comarques del Camp de Tarragona i ha mostrat els ritmes i les característiques tipològiques d'aquests canvis. Aquestes tipologies també s'expressen en les transformacions de l'espai construït. Si considerem la part central de les comarques del Camp de Tarragona en un període llarg podem veure aquests canvis i les seves característiques. En el seu conjunt, l'espai construït s'ha multiplicat per sis en les darreres dècades. Els nuclis urbans consolidats van créixer més de tres vegades, però les edificacions disperses i/o aïllades més de deu. Els primers tingueren un creixement destacat des de finals dels seixanta i han mantingut elevades quotes de creixement fins a l'última crisi immobiliària (Gutiérrez i Delclòs, 2015). El desenvolupament de les àrees de baixa densitat s'ha produït a partir de la dècada dels setanta, amb taxes elevades (vegeu taula 4).

Elements de l'espai construït	1949-1952	1968-70	1977	1984-91	Fins 2008
Nuclis urbans consolidats	2,2	3,2	6,06	7	7,8
Edificació dispersa i/o aïllada	0,8	1	6,53	8,6	11,4
Total edificació	3	4,2	12,59	15,6	19,2
Total sense edificar	433	431	423	420,4	416,8
Àrea territorial considerada	436	436	436	436	436

Nota: Xifres absolutes expressades en km².

Taula 4. Evolució del creixement de l'espai construït a la part central de les comarques del Camp de Tarragona, 1949-2008. Font: Montejano, 2010.

Un document de síntesi com el Pla territorial parcial del Camp de Tarragona (2010) ja destacava una elevada producció del sòl urbà, amb creixements residencials allunyats dels centres urbans, relacionats amb la construcció d'infraestructures de comunicació i logístiques, construcció en sòl no urbanitzable i dispersió dels polígons d'activitat i d'instal·lacions periurbanes. És un paisatge que configura un sistema urbà complex, amb nuclis tradicionals poc connectats amb la resta del sistema, amb tendència a la desconcentració i una ciutat del litoral turística i dinàmica.

El turisme és l'element que ha permès aquesta reestructuració funcional que influeix en les lògiques de la ciutat del litoral, així com en les jerarquies territorials. La ciutat del litoral conté una ciutat turística ja consolidada que ha incorporat una part destacada dels increment demogràfics del conjunt, així com augments dels pes relatiu de les primeres residències. També concentra la major part de la població flotant que, en alguns municipis, genera notables impactes en l'organització municipal a causa de l'estacionalitat turística (Gutiérrez, Miravet, Anton, 2015). El càlcul de la població total estacional a temps complet anual arriba a les 900.000 persones en el conjunt provincial, un 80% de les quals pertanyen al Camp de Tarragona (Gutiérrez *et alii*, 2017).

El sistema urbà central del Camp de Tarragona s'ha definit, entre altres maneres, com una regió urbana principalment bicèfala. En realitat estem davant d'àmbits urbanitzats policèntrics, amb una creixent dispersió urbana i una progressiva litoralització del procés d'urbanització (Gutiérrez *et alii*, 2017; Delaurens, 2017). La conurbació Tarragona-Reus i la ciutat del litoral es consoliden com les zones de més concentració de població i de diversitat econòmica. Així ha estat reconegut als informes sobre les àrees urbanes espanyoles. Un informe redactat pel Ministeri de Foment publicat l'any 2017 considera l'àrea urbana consolidada de Tarragona-Reus, amb una extensió de 356 km², una població de 378.000 habitants i una densitat de 1.061 hab./km². Formen part d'aquesta àrea urbana un total de 16 municipis: Tarragona, Reus, Salou, Vila-seca, Torredembarra, Riudoms, Constantí, la Canonja, la Selva del Camp, Altafulla, els Pallaresos, el Catllar, la Pobla de Mafumet, Castellvell del Camp i Vinyols i els Arcs. La seva població ha crescut un 32% entre els anys 2001 i 2013, i les variacions

més profundes de les superfícies artificials es van produir entre finals de la dècada de 1980 i el final del segle xx, amb un valor proper al 20%. D'ençà de la crisi econòmica s'ha frenat aquest creixement.

Si amplien l'abast fins a 22 municipis i considerem dins d'aquesta àrea urbana els municipis propers que formen part de la continuïtat urbana, la ciutat resultant passa a tenir una superfície de 600 km², una població de mig milió d'habitants, amb una mitjana de 796 habitants per quilòmetre quadrat (vegeu taula 5). En aquesta nova distribució urbana, la variació de la població en els últims anys (2001 a 2013) ha estat significativament menor en les grans ciutats i municipis de l'interior. Amb alguna excepció, relacionada amb els municipis que ja funcionen com els suburbis dels nuclis consolidats. Durant aquest període d'una mica més d'una dècada, la mitjana de creixement demogràfic ha estat del 60%. Però, per exemple, els Pallaresos ja supera aquest valor i se situa en el 64%, i Castellvell del Camp i la Pobla de Montornès al voltant del 90%. La Pobla de Mafumet els supera tots amb un creixement del 168% (vegeu taula 5).

Municipis de l'àrea urbana considerada	Superfície (quilòmetres quadrats)	Població (2013)	Variació Població 2001/2013
Tarragona	55,02	133545	18,04
Reus	52,97	106790	19,98
Cambrils	35,08	33775	60,83
Salou	15,07	26752	88,87
Vila-seca	21,78	21689	62,42
Vendrell, El	36,5	36747	54,76
Altafulla	6,92	4928	49,65
Torredembarra	8,66	15354	37,2
Catllar, El	26,48	4164	60,52
Pallaresos, Els	5,45	4450	64,75
Constantí	31,38	6748	32,73
Creixell	10,41	3455	65,62
Riudoms	32,36	6472	23,11
Selva del Camp, La	35,2	5614	30,86
Pobla de Mafumet, La	6,13	3210	168,84
Castellvell del Camp	5,15	2840	84,77

Municipis de l'àrea urbana considerada	Superfície (quilòmetres quadrats)	Població (2013)	Variació Població 2001/2013
Canonja, La	7,33	5741	0
Pobla de Montornès, La	12,29	2904	90,8
Roda de Barà	16,32	6394	75,7
Mont-roig del Camp	63,58	12906	91,11
Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant	102,73	5992	37,02
Calafell	20,18	24563	81,9
Totals	606,99	475033	59,06

Taula 5. Superfície ocupada, població i variació de la població dels municipis que formen part de l'àrea urbana tarraconense. Font: Elaboració pròpia a partir de dades del Ministeri de Foment.

El creixement demogràfic d'aquests municipis de l'àrea urbana consolidada de Tarragona respon als processos ja apuntats, que també es veuen reflectits en l'ocupació del sòl en forma de superfície artificial. Les proporcions de superfície artificial respecte de la superfície municipal total varia notablement en aquesta àrea urbana. És baixa a Riudoms, la Selva del Camp i Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant. En aquest últim cas, relacionat amb la peculiar configuració d'aquest municipi, un dels més extensos de l'àrea, les xifres varien entre el 10% i el 20% a Vila-seca, Creixell i Cambrils, i està per sobre o a l'entorn de la mitjana del 30% a la resta de municipis. Els valors superiors al 50% els trobem a Calafell, Castellvell del Camp, Tarragona, Torredembarra i Salou.

Aquesta artificialització ha donat lloc a una tipologia d'assentament i d'edificació peculiar, que en aquesta àrea urbana ha produït una discontinuïtat de peces urbanes i, com veurem, una edificació de baixa densitat. El conjunt de municipis amb dades sumen un total de 14.914 hectàrees (149,1 quilòmetres quadrats) de cobertures simples artificials, sobre una extensió total de 607 quilòmetres quadrats, un 24,5% del conjunt. Salou i Torredembarra superen el 50%, la Pobla de Mafumet, Calafell i Tarragona el 40%; Reus, Vila-seca, el Vendrell, Roda de Barà, els Pallaresos, Altafulla i Cambrils el 30%, i Creixell i Castellvell del Camp estan per sobre o a l'entorn de la mitjana. Per sota de la mitjana hi ha Mont-roig, Constantí, la

Pobla de Montornès, el Catllar i Riudoms. Amb valors molt inferiors i, per tant, amb una escassa ocupació del sòl, hi ha els municipis de la Selva del Camp i Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant (vegeu taula 6).

Municipis	Superfície naturala urbana/ municipal	Superfície artificial/ superfície municipal	Teixit urbà discontinu	Zones industrials i comercials	Superfícies artificials totals (Ha)
Tarragona	37,71	60,89	31,7	31,3	3350,5
Reus	31,26	37,23	30,7	26,9	1972,9
Cambrils	26,32	29,58	82,3	3,6	1037,6
Salou	66,50	41,92	83,9	0	631,8
Vila-seca	39,62	23,09	43,6	35,4	503
Vendrell, El	30,66	34,30	71	4	1251,9
Altafulla	33,93	38,70	100	s.d.	s.d.
Torredembarra	41,68	63,71	69	10	551,7
Catllar, El	11,83	15,66	99	0	414,6
Pallaresos, Els	29,61	38,35	100	0	209
Constantí	12,08	16,44	18,2	63,5	515,8
Creixell	20,94	26,52	100	0	276,1
Riudoms	6,23	3,29	0	29	106,4
Selva del Camp, La	5,53	4,07	0,5	78,5	143,4
Pobla de Mafumet, La	13,91	43,36	0	91,1	265,8
Castellvell del Camp	49,32	58,85	100	0	303,1
Canonja, La	62,07	s.d.	s.d.	s.d.	s.d.
Pobla de Montornès, La	11,82	14,91	100	0	183,2
Roda de Barà	27,04	33,73	85	5,1	550,4
Mont-roig del Camp	14,56	17,10	82,1	0	1087,2
Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant	2,65	5,35	43	32,9	549,2
Calafell	44,98	50,11	80,7	0	1011,2
Mitjanes i totals	28,19	29,87	69,5		14.914

Taula 6. Proporcions de superfícies de naturalesa urbana, superfícies artificials, teixit urbà discontinu, zones industrials i comercials (en percentatge) i superfícies artificials totals (hectàrees). Dades del Ministeri de Foment, Sistema d'Informació Urbana.

El teixit urbà discontinu a les ciutats més poblades del sistema urbà, com Tarragona i Reus, assoleixen valors al voltant del 30%. Per sota d'aquesta proporció trobem Constantí (amb el 18%) i una mica per sobre Vila-seca i Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant; a la vora del 70% o més del 80% hi ha Torredembarra, el Vendrell, Calafell, Cambrils, Salou, Mont-roig del Camp, Roda de Barà, Altafulla, els Pallaresos i el Catllar. La mitjana de 19 municipis és de gairebé el 70% (vegeu taula 6). És sens dubte una xifra molt elevada. A tall d'exemple, una ciutat compacta com Barcelona està formada per un teixit urbà continu d'un 60% de les superfícies artificials. El discontinu és del 10%.

En aquesta àrea podem destacar també una especialització de l'artificialització urbana. Així, els municipis i àrees urbanes més influenciades pel turisme tenen una ocupació del sòl amb escasses zones industrials o comercials. Les extensions més elevades d'aquests usos corresponen a les àrees d'interior o als grans nuclis urbans. Hi sobresurten els municipis de la Pobla de Mafumet, la Selva del Camp i Constantí, amb el 91%, el 78% i el 63,5% respectivament. També són elevades les extensions industrials i logístiques de Vila-seca (35,4%), Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant (32,9%), Tarragona (31,3%) i Reus (26,9%). (vegeu taula 6).

L'edificació és una de les cobertures simples artificials calculades pel Sistema d'Informació d'Ocupació del Sòl a Espanya (SIOSE). La mitjana dels 21 municipis és el 34,9%. Els percentatges per sobre d'un 40% del conjunt corresponen als Pallaresos, Calafell, Castellvell del Camp, Torredembarra i la Selva del Camp. Per contra, per sota del 30% trobem Vila-seca, Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant i la Pobla de Mafumet. Entre el 30% i el 40% se situen la resta de municipis, entre els quals destaca el conjunt dels municipis litorals.

Com és aquesta edificació i quines formes adopta? El SIOSE distingeix entre l'edificació entre mitgeres, els habitatges unifamiliars (adossats i aïllats) i els edificis aïllats i les naus. Nosaltres hem agrupat els habitatges unifamiliars i els edificis aïllats per destacar el paper de la dispersió urbana. En valors per sobre del 90% d'aquest tipus d'edificació se situen el Catllar, els Pallaresos, Creixell i Salou; per sobre del 80% Calafell, Castellvell del Camp, Roda de Barà, Mont-roig del Camp i la Pobla de Montornès; per sobre del 70% Torredembarra, Altafulla, el Vendrell i Van-

dellòs i l'Hospitalet de l'Infant. Els municipis de l'interior i els nuclis més importants com Tarragona i Reus estan per sota del 50%. També és molt destacable la mitjana dels habitatges unifamiliars i edificis aïllats, que és d'un 69% del conjunt de les tipologies de l'edificació. Com ja hem vist, es tracta de valors molt similars als percentatges del teixit urbà discontinu (vegeu taula 7 i figura 4).

Municipis	Edificació sobre cobertures simples artificials (%)	Habitatges unifamiliars i edificis aïllats (% d'edificació)	Cobertures simples artificials sobre superfície municipal (%)
Tarragona	35,4	46,8	44,3
Reus	38,6	40,1	38,1
Vendrell, El	37,8	78,4	34,9
Cambrils	34,3	73,4	32,3
Salou	37	97,1	56,9
Calafell	44,2	88,6	46,4
Vila-seca	24,2	51	38,1
Torredembarra	42,6	79,8	52,9
Mont-roig del Camp	31,2	86,2	19,3
Constantí	30,5	21,9	19,3
Riudoms	35,8	53,7	13,7
Roda de Barà	36,6	87,4	33,6
Vandellòs i l'Hospitalet e l'Infant	18	72,4	6,7
Canonja, La	0	0	0
Selva del Camp, La	41,7	37,8	8,7
Altafulla	37,3	79,4	32,4
Pallaresos, Els	48,9	90,8	32,8
Catllar, El	39,4	90,4	15,3
Creixell	36,4	92,5	24,2
Pobla de Mafumet, La	10,1	19,3	47,5
Pobla de Montornès, La	30	81,6	17,2
Castellvell del Camp	43,2	88,3	29,8
Xifres mitjanes	34,9	69,3	30,6

Taula 7. Proporcions de l'espai edificat, dels espais d'habitatge de baixa densitat i de les cobertures simples artificials. Font: Ministeri de Foment, Sistema d'Informació Urbana.

Aquest tipus de disposició territorial genera una mobilitat (urbana i interurbana) derivada d'una dispersió urbana afavorida per les infraestructures i la descentralització productiva, la distribució i el consum (Alberich, 2008). Les noves infraestructures i els nodes de connexió amb les poblacions existents fomenten la creació de noves trames urbanes i suburbanes i generen justificacions per a creixements residencials posteriors. A més, aquest creixement urbà ha estat fonamentat en escenaris poc realistes. Si els nuclis urbans consolidats a la segona meitat del segle xx van créixer tres vegades, l'edificació dispersa i/o aïllada ha crescut deu vegades fins a la crisi immobiliària.

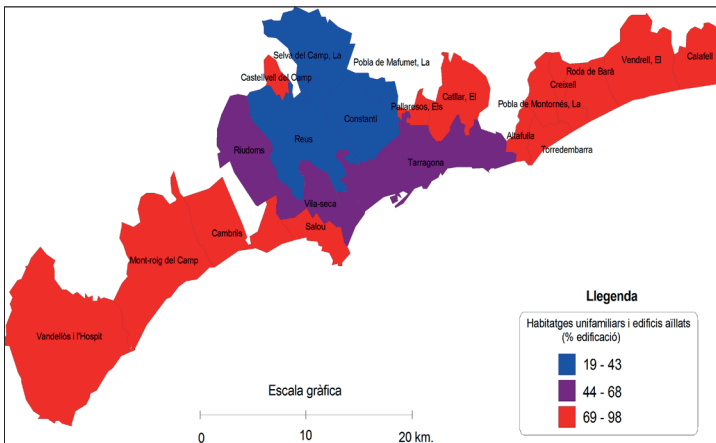

Figura 4. Proporció d'edificació de baixa densitat al municipis litorals de l'àrea urbana de Tarragona. Font: Elaboració pròpia a partir de SIU, amb dades de 2013.

En general aquest és un paisatge amb unes altes quotes de suburbanització a l'entorn dels nuclis centrals, amb certes característiques metropolitanes, i amb una regió urbana funcional extensa, a causa del creixement dels centres més petits (suburbis), que han equilibrat la inferior dinàmica dels nuclis grans. En termes globals, l'espai construït s'ha multiplicat 6 vegades en seixanta anys i la població 2,25 vegades.

5. Conclusions

En els últims anys hem vist la formació d'una ciutat complexa a la part central de la província de Tarragona, definida per la continuïtat física i funcional, però sense una governança clara que defineixi estratègies i prengui decisions sobre els seus problemes de sostenibilitat, les seves interrelacions i les prioritats sobre les accions i activitats que s'hi desenvolupen.

La litoralització urbana o la consolidació de la ciutat del litoral polaritza i desequilibra les tendències urbanes apuntades a l'últim terç del segle xx, amb traces de ciutat consolidada i de dependències de fluxos flotants forçosament inestables, una ciutat turística incorporada al sistema urbà tarragoní que sobrepassa l'estreta línia marítima i que ha contribuït a consolidar les formes extensives de baixa densitat d'ocupació del sòl i les dinàmiques de la suburbanització, conseqüència de l'alentiment de la dinàmica de creixement demogràfic i urbanístic dels nuclis centrals tradicionals.

Bibliografia

- ALBERICH, J. (2008). «La mobilitat quotidiana al Camp de Tarragona». A *Papers: Regió Metropolitana de Barcelona*, 48, p. 46-63.
- AMO, R. del (2003) *Transformaciones económicas y cambios sociodemográficos en el espacio de conurbación Tarragona-Reus (1960-1996)*. Tarragona: Facultat de Lletres, Departament d'Història i Geografia. Tesi doctoral.
- ANTON, S. (1990) «Algunes consideracions a l'entorn de l'ocupació turística del litoral. Salou: antecedents i dinàmica recent». A *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 22, p.11-23.
- ANTON, S. (1992) «L'ocupació del sòl amb finalitat recreativa i turística a la costa de Tarragona». A *Tarraco. Cuadernos de Geografia*, 7, p. 61-81.
- ANTON, S. (1997) *Diferenciació i reestructuració de l'espai turístic: processos i tendències al litoral de Tarragona*. Tarragona: El Mèdol.
- ANTON, S. (1998) «La urbanización turística. De la conquista del viaje a la reestructuración de la ciudad turística». A *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 32, p. 17-43.
- ANTON, S.; BLAY, J. (2003) «La petroquímica al Tarragonès. Indústria, seguretat i activitat». A NEL-LO, O. (ed.) *Aquí no! Els conflictes territorials a Catalunya*. Barcelona: Empúries, p. 353-378.
- BARBA, R. (1991) «Los nuevos lugares en el territorio. Los espacios del turismo». A *Geometria*, 12, p. 12-27.
- BARBA, R. (1992) «Peces mínimes i turisme». *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme*, 194, p. 44-47.
- BARBA, R.; PIÉ, R. (1996) *Arquitectura y Turismo: planes y proyectos*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- BENACH, N. (2016) «El turismo y la ciudad: ¿hacia nuevos modelos?». A *Afers Internacionals. Revista Cidob d'Afers Internacionals*, 113, p. 89-106.
- BUSQUETS, J.; DOMINGO, M.; EIZAGUIRRE, X.; MORO, A. (2003) *Les formes urbanes del litoral català*. Barcelona: Edicions de la Diputació de Barcelona.
- BUSTOS, M. (2015a) «Análisis de la complejidad urbana en la ciudad turística: el caso de La Pineda (Vila-seca, Tarragona)». Comunicació a la International Conference on Regional Science: Innovation and Geographical Spillovers: New approaches and Evidence. Reus: XLI Reunión de Estudios Regionales.

- BUSTOS, M. (2015b) «La complejidad urbana de las ciudades mediterráneas». A *Diari de Tarragona*, 1 de novembre, suplement d'economia i negocis, p. 12.
- CASADEVALL, R. (2012) «La delimitación del área urbana de Tarragona. Algunos problemas metodológicos». A *La población en clave territorial. Procesos, estructuras y perspectivas de análisis*. Actes del XIII Congreso de la Población Española. Santander: Ministerio de Economía y Competitividad, Gobierno de Cantabria, Asociación de Geógrafos Españoles y Universidad de Cantabria, p. 46-51.
- DELAURENS, I. (2017) «Tarragona vive una litoralización urbanística. Entrevista a Josep Oliveras, catedrático de geografía regional en la URV». A *Diari de Tarragona*, 24 d'octubre.
- DEPARTAMENT DE POLÍTICA TERRITORIAL I OBRES PÚBLIQUES (2010). *Pla Territorial Parcial del Camp de Tarragona*. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GONZÁLEZ, F.; OLIVERAS, J. (1999) «El Camp de Tarragona: freus, possibilitats i planejament territorial». A *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona. Territori, estratègies, planejament*, 39, p. 77-99.
- GONZÁLEZ, F.; OLIVERAS, J. (2003) *Ordenació del territori i sostenibilitat al Camp de Tarragona*. Reus: Fundació d'Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens i Mercadé.
- GONZÁLEZ, F.; ROMERO, Y.; MURO, J.I.; NAVARRO, E.; GOMIS, J.M. (2016) «La localización de la clase creativa en ciudades turísticas. Un análisis a escala del sistema urbano mediterráneo español». A *Investigaciones Turísticas*, 11, p. 1-29.
- GUTIÉRREZ, A.; MIRAVET, D.; ANTON CLAVÉ, S. (2015) «Incidencia del turismo en las pautas de movilidad interurbana en la Costa Dorada: una aproximación a partir de los viajeros del transporte público». Comunicació presentada a la International Conference on Regional Science: Innovation and Geographical Spillovers: New Approaches and Evidence. Reus: AECR i Universitat Rovira i Virgili.
- GUTIÉRREZ, A. (coord.). OLIVERAS, J.; MURO, J. I.; ALBERICH, J.; RUSSO, A.P.; DOMÈNECH, A. (2017) *Universitat, innovació i desenvolupament regional a les comarques de Tarragona*. Tarragona, Publicacions URV, Càtedra Uni-

- versitat i Regió del Coneixement, 2. En premsa, disponible a: <http://www.regio-coneixement.catedra.urv.cat/media/upload/domain_697/arxius/UNIVERSITAT%20INNOVACIO%20I%20DES%20REGIO-NAL-Catedra%20URC-2017.pdf>.
- LLOP, J. (2002) *La industrialització de Tarragona (1957-1971) i les seves circumstàncies*. Tarragona: Arola Editors.
- MINISTERIO DE FOMENTO. DIRECCIÓN GENERAL DE ARQUITECTURA, VIVIENDA Y SUELO. *Sistema de Información Urbana*. Disponible a: <<http://www.Visorsiu.fomento.es/siu/Portalsiu.html>>.
- MONTEJANO, J. A. (2010) *Metropolización del territorio y regiones urbanas intermedias. El caso del ámbito central del Camp de Tarragona. 1977/2008*. Tesis doctoral dirigida per Antonio Font. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- MURO, J. I. (1995) «El Tarragonès i la indústria bàsica». A CASALS, V. et alii. *Medi ambient, indústria i ocupació, una aproximació al cas de Catalunya*, Barcelona: Comissió Obrera Nacional de Catalunya, p. 149-158.
- OLIVERAS, J. (1989) «Urbanización y turismo en la zona costera catalana». Actes del XI Congreso Nacional de Geografía. Comunicaciones, III, Madrid, 1989, p. 346-356.
- OLIVERAS, J. (2012a) «La ciutat i la seva regió». A SALADIÉ, O.; ROQUER, S.; OLIVERAS, J.; MURO, J. I. «La ciutat actual. Geografia i urbanisme». A DUCH, M. *Història de Tarragona*. Lleida: Pagès Editors, vol. VI.
- OLIVERAS, J. (2012b) «Som realment una àrea metropolitana?» *Diari de Tarragona*, 7 de maig de 2012, p. 19.
- OLIVERAS, J. (2015) «Ciudades difusas y confusas, conurbaciones y áreas metropolitanas. El caso del Camp de Tarragona». Comunicació presentada a la International Conference on Regional Science: Innovation and Geographical Spillovers: New Approaches and Evidence. Reus: AEER i Universitat Rovira i Virgili.
- PARCERISA, J. (2012) *Forma urbis. Cinco ciudades bajo sospecha*. Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, ETSAB, Laboratori d'Urbanisme, UPC.

- PIÉ, R.; BARBA, R. (1996) «Segunda residencia y turismo versus residencia permanente». A BARBA, R.; PIÉ, R. (ed.) *Arquitectura y turismo: planes y proyectos*. Barcelona, UPC.
- PIÉ, R.; ROSA, C. J. (2013) *Turismo líquido*. Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya i Universidad de Málaga.
- PUJADAS, J.; BARDAJÍ, F. (1987) *Los barrios de Tarragona. Una aproximación antropológica*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona.
- QUERO, D. (2003) «Geografía y urbanización en las ciudades mediterráneas. Málaga como ejemplo». A *Mediterráneo Económico: ciudades, arquitectura y espacio urbano*, 3, p. 447-457.
- ROQUER, S. (1987) «Procés d'industrialització i creixement demogràfic a la conurbació Tarragona-Reus». A *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual*. II^a Setmana d'Estudis Urbans a Lleida. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Institut Cartogràfic de Catalunya, p. 163-169.
- ROVIRA, M. T. (2008a) «Consideraciones metodológicas para el estudio de los nuevos procesos territoriales y turísticos en destinos litorales consolidados». A IVARS, J. A.; VERA, J. F. (ed.) *Espacios turísticos. Mercantilización, paisaje e identidad*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 183-192.
- ROVIRA, M. T. (2008b) «Formas urbanas y espacios turísticos. Modelos de desarrollo en el litoral mediterráneo». A HERNÁNDEZ, L.; PARREÑO, J. M. (ed.) *Tecnologías de la Información Geográfica para el Desarrollo Territorial*. Las Palmas de Gran Canaria: Servicio de Publicaciones y Difusión Científica de la UPLGC, p. 167-182.
- ROVIRA, M. T.; ANTON, S. (2014) «De destino a Ciudad. La reformulación urbana de los destinos turísticos costeros modernos. El caso de la Costa Daurada central». A *ACE, Arquitectura, Ciudad y Entorno*, 9 (5), p. 373-392.
- RUSSO, A. P. (2016) «Las nuevas fronteras del estudio del turismo: retos conceptuales y epistemológicos». A *Revista CIDOB d'affers internacionals*, 113, p. 15-32.
- SALADIÉ, O.; ROQUER, S.; OLIVERAS, J.; MURO, J. I. (2012) «La ciutat actual. Geografia i urbanisme». A DUCH, M. *Història de Tarragona*. Lleida: Pagès Editors, vol. VI, p. 395-446.

- SÀNCHEZ, J. E. (1983-1984) «La especialización de los espacios de ocio litoral: la costa tarraconense». A *Tarraco: Cuadernos de Geografía*, 4-5, p. 101-112.
- SOLÀ-MORALES, M. de (1993) *Les formes de creixement urbà*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.
- SOLÀ-MORALES, M. de (1985) «Los problemas de la forma urbana: Tarragona, un enfoque telescópico». A *Urbanismo*, 1, p. 42-48.
- ZAGUIRRE, J. M. (2013) «La falsa metrópolis del Camp». A *Diari de Tarragona*, 21 de març de 2013.
- ZAGUIRRE, J. M. (2015) «Cuatro escenarios para entrevies-Tarragona. ¿Cabría una dinámica dominante?». A *[i2]:Investigaciones e innovación en arquitectura y territorio*, vol. 3, (1), p. 1-10.